

# חקר הדתות כמדע חתרני

מאת גדליה סטרומזה



ה"פיוץ" הדתי של ימינו, על כל אימויו המידיים, בא בהפתעה. מיטב המוחות של המאה העשרים לא צפו אותו והוא מצא אותנו לא מוכנים. האסלאם הרדיקלי, הפונדמנטליזם הנוצרי לגווניו, בריונות גזענית בשם אלוהי ישראל או אלימות פנאטית בשם האל ראמה או בשם אלים אחרים מסביב לעולם אינם מובנים לנו, ואיש אינו יודע להסבירם נכונה כתופעות מקבילות. אמירתו של לוקרטיוס "Tantum religio potuit suadere malorum" (כה חזקה הייתה הדת בשכנוע לעשיית הרע) התאימה לפי מונטיין גם לזמנו, ולצערנו היא עדיין תקפה גם בדורנו. אנו מצוים אפוא למצוא הסברים לכוחן האלים של הדתות, היום כבעבר, אם ברצוננו להבין את טיב הסכנות המאיימות עלינו. במילים אחרות, עלינו להבין כיצד סטרקטורות משתנות ומביאות למהפכות דתיות.

עד לאחרונה היה נדמה שחקר הדתות, על שמותיו הבלתי מספקים כגון מדע הדתות, דת משווה, היסטוריה של הדתות או לימודי דתות, היה ענף מחקרי שפג תוקפו, או לפחות קהה עוקצו. לאחר שנתבדתה תקוותו הנאיבית של ההיסטוריוציזם של שלהי המאה התשע-עשרה, אשר קיווה לשחזר את ההיסטוריה הדתית של האנושות, התימרה הפנומנולוגיה של הדת, אשר פרחת לפני מלחמת העולם השנייה ואחריה, לזהות ולתאר homo religiosus אוניברסלי שיהיה מעבר לתנאים ההיסטוריים והתרבותיים השונים. חוסר הנוחות האינטלקטואלי שעוררו גישה כוללנית כזו וסכנותיה הגלויות והסמויות הטיל צל כבד על המשך המחקר ההשוואתי. חלפו ימיהן של תאוריות גדולות ושל המבט המשווה הרחב. היום היסטוריונים של הדתות הם לרוב היסטוריונים של דת אחת בלבד. אף שהם משלמים מס שפתיים לבין-תחומיות, החוקרים נרתעים מעיסוק מאתגר ומסוכן זה ומתכנסים בקהילות סגורות, מאחורי גדרות ביטחון פילולוגיות או מתודולוגיות. "מחקר בטוח" הפך לשם המשחק, משחק

שתוצאותיו צפויות מראש. לעתים נדמה שהכפר הגלובלי הקים פרובינציאליות גלובלית. בתנאים כאלה אין פלא שאין אנו מסוגלים לתת הסבר אינטלקטואלי לתופעות הדתיות הדרמטיות שלהן אנו עדים. ברם אין להתייחס: אך טבעי הוא שלחדשנות מדעית, בכל תחום, דרוש זמן כדי שתופיע בעקבות שינוי תנאי החיים. הדעת נותנת שנכונים לנו בדור הבא חידושים ופריצות דרך בחקר הדתות.

אף על פי שנגעתי כאן בנושא המחקר הרב-תחומי התחמקתי מקביעת מסמרות בסוגיה הנראית מרכזית: מה צריך לראות בחקר הדתות – תחום דעת או שמא תחום מחקר בין-תחומי. במובן מסוים זוהי שאלה רטורית. כידוע, הגבולות בין התחומים נעים, והבין-תחומי של היום הוא התחום של מחר. התנאי העיקרי להבטחת מחקר תוסס הוא הקפדה מתמדת על גבולות פתוחים ומעבר חופשי בין תחומי הדעת השונים. בעניין זה המדע דומה לתאולוגיה: המנצח של היום מכתיר את עצמו כדיסציפלינה או כאורתודוקסיה. אך במדע, כמו בדת, האפנות משתנות והגלגל מסתובב.

בהתבוננו בעניין הגובר בשפה בראשית המאה התשע-עשרה קבע פרידריך שלגל שעל הפילוסופים להיות דקדקנים ועל הדקדקנים להיות פילוסופים. כוונתו הייתה כמובן שמי שלא ישכיל, נגד כל ההרגלים האינטלקטואליים והמוסדיים, לפרוץ את המסגרות הדיסציפלינריות לא יגיע להישגים מרשימים.

כדי שנוכל ליצור את הכלים האפיסטמולוגיים הדרושים לנו לפריצת המסגרות הדיסציפלינריות כדאי אולי לעיין בתולדות המחקר. בספר שכתבתי בנושא (נמצא בדפוס) אני טוען שחקר הדתות המודרני מתחיל במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה ולא כפי שנהוג לחשוב במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה כאשר הוקמו הקתדראות הראשונות שהיו מיועדות לחקר המשווה של התופעות הדתיות. בין לטוב בין למוטב נולד חקר הדתות המודרני באירופה הנוצרית והתפתח לרוב בארצות בעלות צביון תרבותי נוצרי. הופעתו של מדע חדש זה התאפשרה בעקבות שלושה מאורעות מכריעים: התגליות הגדולות ובעקבותיהן העניין באתנולוגיה; הרנסנס וגילוי כללי הפילולוגיה בשפות הקלאסיות ובשפות מזרחיות שונות; מלחמות הדת, אשר גרמו למועקה כבדה



של דת בחברה. למרבה המזל, אפשר לאתר נקודות או תקופות מסוימות שבהן מערבולת של מפגשים תרבותיים מגישה לנו, כעל מגש כסף, את פירוקן של קטגוריות דתיות מרכזיות והרכבתן מחדש. תקופה דרמטית מסוג זה, שלה הקדשתי את רוב מרצי, היא תקופת שלהי העת העתיקה. אפשר להבחין אז באזורי הים התיכון והמזרח התיכון בסדרת מפגשים תרבותיים ודתיים ובפסיפס נדיר של דתות עתיקות כחדשות, של כתות ומינים אשר דרבנו תסיסה רוחנית. בפסיפס זה יש לראות את התפאורה למהפכה של ממש בתולדות הדתות, שבה התרחש שינוי עמוק של פרדיגמות, ושבעקבותיו התגבשו הנצרות, היהדות והאסלאם בצורותיהן הקלאסיות.

לסיום אחזור אל תחילת דברי, שנסבו על חקר הדתות כמדע חתרני, ורמזתי בהם לנסיבות הולדתו של חקר הדתות ולחלקו בערעור מעמדה של הנצרות בחברות אירופיות שונות. הזכרתי גם את הקושי המובנה שביזוג המתמיד בין האטי לאמי. אכן, אופיו החתרני של החקר המשווה של הדתות איננו רק פרי הנסיבות התרבותיות של לידתו והתפתחותו. להערכת, אופי חתרני זה הוא מהותי וקיים גם כאן ועכשיו.

בראשית דרכה של האוניברסיטה העברית הציע מרטין בובר, שהיה ממקימיה ושהיה עתיד להיות נשיאה הראשון של האקדמיה הלאומית למדעים, להקים מכון לחקר הדתות. עד עצם היום הזה לא קם המכון למרות פועלן המרשים של דמויות כגון גרשם שלום ושלמה פינס, והדבר אומר דרשני. מתברר שכמו בדורות קודמים ואצל עמים אחרים גם לנו קשה לקבל את החקר ההשוואתי של הדתות כתחום מחקר ראוי ולבנות את המסגרות הנאותות לפריחתו. על כן חיוני ודחוף להבין ולנתח את אופייה של החתרנות שעליה דיברתי.

בספרו על היעלמותם של האורקלים מספר פלוטרכוס שבזמנו של טיבריוס קיסר שמע קברניט מצרי, תאמוס שמו, בהתקרב ספינתו לאי פאקסי, בת קול המכריזה: "פאן הגדול מת!" גם אוסקר ויילד וגם פרידריך ניטשה דאגו לכך שבת הקול ששמע תאמוס תהדהד עד לימינו. אך פאן הגדול, ועמו כל האלים האחרים, עדיין נמצאים אתנו כל עוד אנו יודעים לספר את סיפורם. ייתכן שמסוכן לראות בעולם האלים העתיק את "שורשינו", אך אין ספק שמדובר כאן במורשתנו התרבותית.

אם אליבא דזיגמונד פרויד הדת היא הנירוזה הקולקטיבית של האנושות, חקר הדתות אינו יכול להתיימר לרפאנו מנירוזה זו. דיינו אם יציע דרכים להבינה ואולי אף לנהלה.

אצל אינטלקטואלים רבים, פרוטסטנטים כקתולים, בהיבנם שנוצרי לנוצרי זאב ולא אח ורע בניגוד ל"טורקים", כלומר המוסלמים, המאיימים אולי על אירופה אך היודעים לנהל את חיי מלכותם בסובלנות כלפי מיעוטים דתיים.

בניגוד להנחה הרווחת, חלוצי המחקר הפילולוגי והאנתרופו-לוגי המנסים לפענח את הטקסטים והפולחנים של דתות שונות בעבר ובהווה לא היו ברובם הגדול "כופרים בעיקר" וחילונים גמורים השונאים את הכנסייה, אלא נוצרים טובים, קתולים או פרוטסטנטים, שנאורותם התיישבה עם אמונתם. ובכל זאת הובילו חוקרים אלה לנאורות הרדיקלית, להתפשטות הביקורת החריפה על הדת ולדחיקתה מן הזירה הציבורית אל תחום הפרט.

גם היום העוסקים בחקר הדתות יכולים להיות אנשים בעלי אמונה דתית עמוקה: נוצרים, מוסלמים, יהודים או בודהיסטים. אך מתודולוגית כולנו אֵתֵאִיסְטִים המתייחסים לכל הדתות באופן זהה – כאל תופעות חברתיות. על כן עלינו לחקור דת זרה כאילו הייתה דתנו, ואת דתנו כאילו הייתה דת זרה. ועוד: עלינו לחקור דתות חיות כאילו היו מתות ודתות מתות כאילו היו חיות. אימוץ גישה כפולה זו של איזון עדין בין ריחוק וקרבה בעת ובעונה אחת הוא דרישה קשה, שלרוב אין החוקר יכול לעמוד בה עד תום, אך נדמה לי שבלעדיה אין חקר הדתות מסוגל לפריצות דרך של ממש.

בעיה קשה אחרת נטועה עמוק בחקר התופעות הדתיות. אל לנו להתייחס אל הדתות כאל ישויות מגובשות החיות את חייהן בצורה אוטרכית פחות או יותר ושלפעמים מושפעות זו מזו או נלחמות (בספרא או בסיפא) זו בזו. גישה זו חוטאת למציאות, שבה הכול נזיל ואין בה קטגוריות והגדרות שהן לעתים קרובות פרי ממסדים אורתודוקסיים או שהומצאו על ידי חוקרים נוצרים במערב המודרני. כוונתי היא שחובתו הראשונה של החוקר היא לפרק את המושגים המסורתיים ולהטיל ספק בנחיצותן או בתועלתן ההיריסטית של הגדרות וקטגוריות מקובלות. על דקונסטרוקציה מתודית זו לגעת גם במושג הדת עצמו. עד כמה שידוע לי אין, ולא הייתה, חברה שאין בחייה דפוסים שאפשר לכוונתם דתיים, אך עלינו לזכור שתוכנו של המושג כפי שאנו משתמשים בו הוא תוצר של תרבותנו, ושהוא צבוע בצבעיה של הנצרות ושל מעמדה בתולדות אירופה.

פירוקן של הקטגוריות המסורתיות אינו רק מהלך מתודי חיוני כדי לגלות את המבנים הסמויים ואת התהליכים הפנימיים הקובעים את ארגונה ואת כללי התפתחותה